॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

संज्ञाप्रकरणम् (१)

१४.०७.२०१०

भट्टोजीदीक्षितप्रणीता
॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

- व्याकरणम् – व्याक्रियन्ते = निष्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् ।

- संस्कृतव्याकरणस्य प्रमाणभूताः आचार्याः त्रयः – पाणिनिः, कात्यायनः/वररुचिः, पतञ्जलिश्च

अष्टाध्यायी सिद्धान्तकौमुदी च

- व्याकरणसम्बद्धाः सर्वे नियमाः पाणिनिना सूत्ररूपेण 'अष्टाध्यायी' इत्याख्ये ग्रन्थे निबद्धाः । एतानि सूत्राणि अष्टसु अध्यायेषु विभक्तानि (अत एव ग्रन्थस्य 'अष्ट-अध्यायी' इत्यन्वर्थं नाम) । प्रतिपादं चत्वारः पादाः । आहत्य ३२ पादेषु सूत्राणि योजितानि । सूत्राणां संख्या ~४००० । (कौमुदीकारमतेन ३९७८ सूत्राणि) ।

अष्टाध्याय्यां क्वापि सूत्राणामर्थविषये चर्चा नास्ति, उदाहरणान्यपि न दीयन्ते । केवलं सूत्राणि अविच्छिन्नतया उक्तानि । तस्मात् सूत्राणामर्थम्, उदाहरणं च स्पष्टीकर्तुं वृत्तिग्रन्थाः प्रणीताः, येषु सूत्रम्-वृत्तिः(सूत्रार्थः)-उदाहरणम् इत्येतस्मिन् क्रमे सूत्राध्ययनं कर्तुं शक्यते । बहुषु वृत्तिग्रन्थेषु अष्टाध्यायीक्रमेणैव सूत्राणि व्याख्यातानि, यतो हि, सूत्राणां क्रमस्य महत् प्रामुख्यमस्ति । सूत्रक्रमानुरोधेनैव बहुत्र प्रक्रियानिर्वाहः क्रियते । किञ्च, सूत्राणि प्रकरणानुसारं निबद्धानि – यथा, सर्वाणि कारकसम्बन्धि सूत्राणि प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे, समासविधायकानि सूत्राणि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमद्वितीयपादयोः, सन्धिसूत्राणि षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे, इत्यादि । तस्मात्, अष्टाध्यायीक्रमेण अध्ययने कृते प्रकरणानां सम्पूर्णं ज्ञानं प्राप्तुं शक्यते ।

- किन्तु प्रक्रियाणाम् अध्ययने अस्मिन् क्रमे कश्चन क्लेशः अनुभूयते । उदाहरणार्थम्, 'रामः' इति रूपस्य प्रक्रिया एवं भवति
- राम ('अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति प्रातिपदिकसंज्ञा – १.२.४५)
- राम सु ('स्वौजस्....' इत्यादिना सुप्रत्ययः – ४.१.२)
- राम स् ('उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इति उकारस्य इत्संज्ञा, लोपश्च – १.३.२, १.३.९)
- राम र् ('ससजुषो रुः' इति सकारस्य रुत्वम् – ८.२.६६)
- रामः ('खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इति रेफस्य विसर्गः – ८.३.१५)

एवं 'रामः' इति एकं रूपं साधयितुम् अष्टमाध्यायपर्यन्तमध्येतव्यं भवति । एतदेव मनसि निधाय प्रक्रियानुकूलाः बहवो ग्रन्थाः विरचिताः, येषामध्ययनेन प्रक्रियाणां ज्ञानं सुलभतया स्यात् । तादृशेषु ग्रन्थेषु 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' मूर्धन्या ।

सिद्धान्तकौमुद्याः रचनाक्रमः

- सूत्रक्रमे भेदः ।
- सूत्रार्थः, उदाहरणानि ।
- दलकृत्यम् ।

प्रकरणानि

१. संज्ञाप्रकरणम्
२. परिभाषाप्रकरणम्
३. अच्सन्धिप्रकरणम्
४. अच्सन्धौ प्रकृतिभावः
५. हल्सन्धिप्रकरणम्
६. विसर्गसन्धिप्रकरणम्
७. स्वादिसन्धिप्रकरणम्

प्रकरणानि

८. अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्
९. अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्
१०.अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्
११.हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्
१२.हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्
१३.हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्
१४. अव्ययप्रकरणम्
१५.स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्
१६. कारकप्रकरणम्

प्रकरणानि

- समासप्रकरणम्
- तद्धितप्रकरणम्
- दशगणी
- सनाद्यन्ताः
- पूर्वकृदन्ताः
- उणादिप्रकरणम्
- उत्तरकृदन्ताः
- वैदिकप्रक्रिया
- स्वरप्रक्रिया

किं नाम सूत्रम् ?

- अल्पाक्षरम् असन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।
- अस्तोभम् अनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
-